

De dag heeft ogen, de nacht heeft oren

Over de cultuurhistorische waarde
van de donkerte

Inhoud

Woord vooraf	3
Nachtmerries en andere adembenemende dromen	5
Een nachtmerrie aan de Groningse kust	6
Een onvrijwillige nachtmerrie op Terschelling	7
Duivelsvuren en andere lichtpuntjes	8
Het licht van Zeerijp	10
Wonderen van de nacht	12
Het wonderlijke leven van Klaas Kunst	13
De rode boerderij	14
Heksen en witte wieven	15
Rixt van t Oerd	17
Duistere feesten	19
Sommeltjes, woutermannetjes en andere kleine wezens van de nacht	22
De Sommeltjesberg	23
Tekenen van boven	24
Bronnen en meer informatie	26

Verantwoording

Deze brochure is tot stand gekomen op basis van literatuuronderzoek. Wij hebben dankbaar gebruik gemaakt van het boek 'Nacht en ontij' van Roger Ekirch, evenals van 'Verhalen van stad en streek', samengesteld door Willem de Blécourt, Ruben A. Koman, Jurjen van der Kooi en Theo Meder. Verder komt de informatie uit diverse (overzichts)boeken en van een aantal websites. Deze hebben we achterin het boek opgenomen. Hier vermelden we ook de makers en de rechten van de gebruikte afbeeldingen. Bij het samenstellen van deze lijst, hebben we getracht zo volledig mogelijk te zijn. Mocht u desondanks een afbeelding of tekst zien, waarvan u rechthebbende bent en wordt u niet vermeld? Neemt u dan contact op met Programma naar een Rijke Waddenzee.

Woord vooraf

De donkerte wordt steeds meer herontdekt als een oerqualiteit. Nu in grote delen van de wereld de sterrenhemel door lichtvervuiling aan het zicht wordt onttrokken, groeit het bewust zijn van de waarde van de nacht voor natuur en mens en de invloed van de sterren en planeten op het leven op aarde. Zo dankt Werelderfgoed Waddenzee zijn dynamiek aan de maan die met haar zwaartekracht het tij veroorzaakt.

Daarnaast groeit ook het bewustzijn dat het eens anders was. Dat er een tijd is geweest zonder kunstlicht en dat dit gevolgen had voor hoe de mensen leefden. Dit heeft ertoe geleid dat de donkerte die in het Waddengebied nog volop aanwezig is, meer wordt gewaardeerd en dat er op veel plekken met meer aandacht mee wordt omgegaan, om de donkerte niet ook hier te verliezen.

Waar mensen vaak minder bij stilstaan, is dat de donkerte ook een grote relatie heeft met de cultuurhistorie. Dat zij onze woordenschat, gebruiken en gewoonten heeft gekleurd. Het nachtelijke waddenlandschap heeft eeuwen gediend als inspiratiebron voor verhalenvertellers. De nacht als decor voor legenden en sagen en mythische verhalen uit de tijd van voor de kerstening, als achtergrond voor natuurverschijnselen en als spiegel van tal van gemoedstoestanden.

's Nachts is alles anders. We zien minder, maar onze fantasie viert hoogtij. Je zintuigen worden anders geprikkeld. Die ervaringen zijn alleen mogelijk in een gebied waar het nog donker is. Naarmate de rest van de wereld lichter wordt, wordt de donkerte van het Waddengebied aantrekkelijker als bestemming. Niet voor niets zijn er al op veel plekken langs de Waddenkust en op de eilanden nachtcursies en wandelingen aangeboden en ontstaat er langzaam aan een donkerte toeristisch aanbod.

BELEVING VAN DE NACHTTIJD

Voor de komst van het kunstlicht was de nacht ingedeeld in tijdvakken, zoals we de dag nu nog indelen in een ochtend, middag en namiddag. Je had de zonsondergang, opsluiten, kaarsopsteken, bedtijd, middernacht, het holst van de nacht, het hanengekraai en de dageraad. Veel mensen sliepen niet de hele nacht, maar twee tijdvakken. Tussen het slapen waren ze een uurtje of twee wakker. Wie zich dat kon permitteren, gebruikte deze tijd voor reflectie, anderen werkten op het land of in de stal, waar 's nachts ook nog genoeg te doen was.

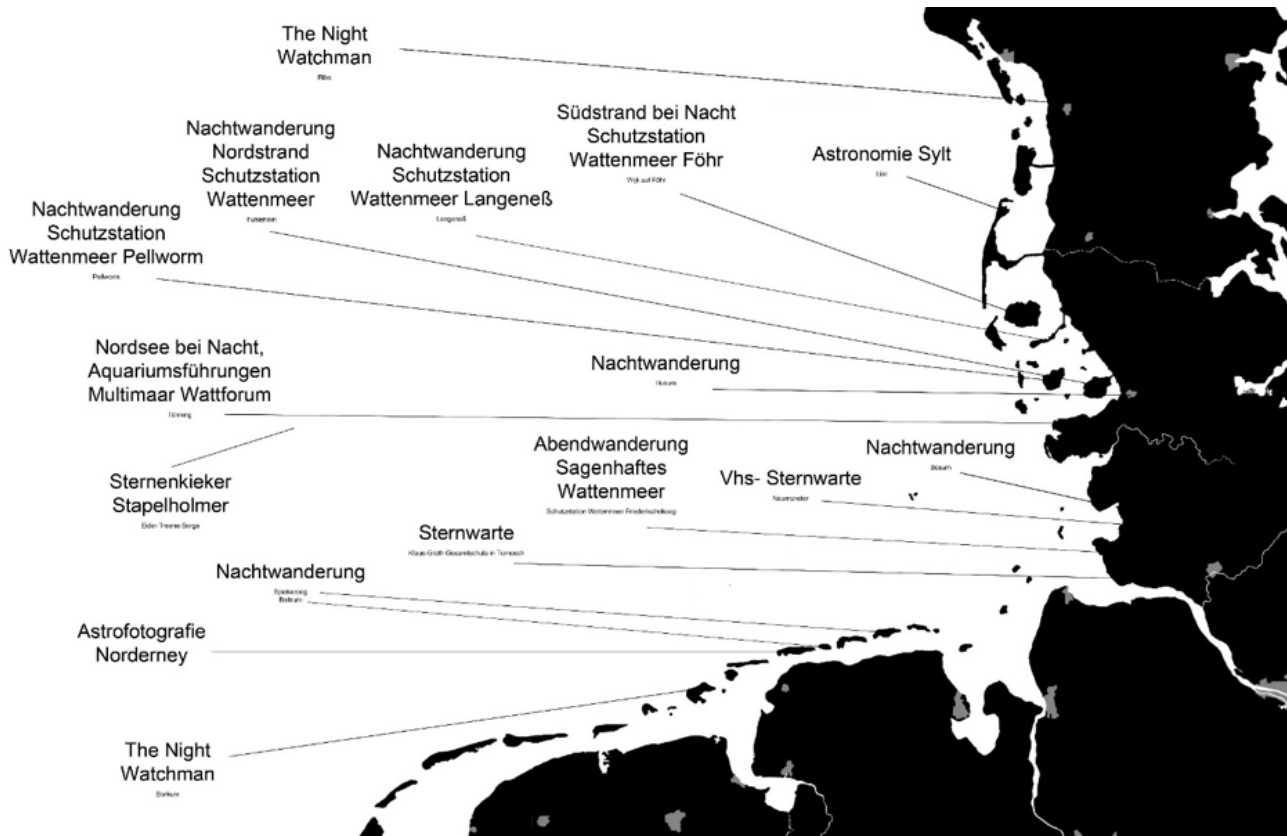
De kerkklok speelde een belangrijke rol in de tijdsaanduiding van de nacht. Sommige kerkklokken gaven daarbij niet alleen het uur aan, maar ook het tij. Dat was belangrijk voor de vissers die in het Waddengebied woonden. Sommige astronomische uurwerken in die tijd, bestonden uit een maanbol en een eb- en vloedklok. Zo zijn niet alleen de getijden te horen, maar kunnen er ook de maanstanden op worden afgelezen.

Met deze brochure willen we de cultuurhistorie een plek geven in dat aanbod en andersom ook laten zien hoe de verhalen van de donkerte kunnen inspireren om nieuw aanbod te ontwikkelen. Zo kunnen we de verhalen van de nacht, die in veel variaties langs de hele Waddenkust werden gedeeld, levend houden en het bewustzijn van de kwaliteit van de nacht en de donkerte verder vergroten. Dat doen we aan de hand van een aantal thema's die veel voorkomen in legenden, sagen en andere streekverhalen waarin de schemering of de nacht een hoofdrol speelt. Aan de hand van deze thema's beschrijven we hoe bewoners van het Waddengebied vroeger de nacht beleefden. De verhalen die werden gedeeld, de angst voor het donker en de gevaren van de nacht en het leven met de sterren. Aan het eind van elk thema geven we enkele tips hoe je de verhalen zou kunnen gebruiken voor nieuw toeristisch aanbod.

Veel leesplezier!
Joke Schaapman

Wat is er al te doen en waarbij kun je aansluiten?

Nachtmerries en andere adembenemende dromen

De traditie van het verhalen vertellen was ooit wijdverbreid in het Waddengebied. Een deel van het werk op en rond de boerderij kon goed in de avonden worden gedaan. Om kostbare brandstof te sparen, werkten burens rond één lamp of fakkel. Vooral spin- en breiavonden waren populair, helemaal tijdens de wintermaanden. Spinnen, breien, wol kaarden en weven vroegen niet veel licht. Het vertellen van sagen en legenden was tijdens deze avonden de belangrijkste bron van vermaak. De verhalen maakten de avondlijke taken minder zwaar.

Veel van de verhalen die werden gedeeld, speelden zich af in de nacht. Ze gingen over de eigen streek en de angst voor het bovennatuurlijke speelde een grote rol. Vaak hadden ze een moralistische ondertoon of bevatten ze een levensles. Spoken en geesten kwamen veelvuldig voorbij, evenals tips en tricks om je tegen hun toverkunsten te weren.

Een veel voorkomende gast in deze verhalen was de nachtmerrie. In het Nederlandse Waddengebied was dit vrijwel altijd een mooie vrouw. In Duitsland waren het elven (waarvan het woord Alpträumen, spookdromen is afgeleid). Dit waren niet de feeachtige verschijningen die je tegenwoordig in games en fantasieboeken tegenkomt, maar mannelijke wezens, die je in je slaap zo hard op de borst drukten, dat ze je de adem benamen.

De vrouwelijke nachtmerries zijn bijzonder lastig tegen te houden. Ze kunnen door het kleinste gaatje je huis en vervolgens je slaapkamer binnenkomen om je nachtrust te verstoren. Er is echter een regel waarmee je ze te slim af kunt zijn. Een nachtmerrie mag namelijk nooit iets meenemen uit het huis dat zij bezoekt. Doet ze dit wel, dan moet ze blijven staan waar ze staat, tot het dag wordt en ze kan worden betrapt. Vroeger werd daarom verteld dat iemand die last had van nachtmerries er goed aan deed wat bloem uit te strooien voor het bed of de stoel die als opstapje werd gebruikt naar de bedstee.

Fen nachtmerrie aan de Groningse kust

Of het waar is weten we niet, maar het verhaal wil dat er aan de Groningse Waddenkust een boer woonde die zonder dat hij het wist met een nachtmerrie was getrouwd. In tegenstelling tot heksen zijn nachtmerries mooie vrouwen. Niemand weet waarom, maar als er in een gezin zeven dochters zijn, is het mooiste meisje een nachtmerrie.

De nachtmerrie van onze boer lag op een nacht dood naast hem op bed. Hij durfde haar niet te bewegen, want zij had hem gezegd haar niet aan te raken. Ook tegen haar praten, had zij hem verboden. Hij wilde haar wel in haar arm knijpen, maar dat mocht natuurlijk helemaal niet. En zo kwam de boer erachter dat hij met een nachtmerrie was getrouwd.* Kort voor zonsopgang hoorde hij wat aankomen. Het sloop zachtjes door de kamer. Even later hoorde de boer zijn vrouw zuchten. Ze stond op alsof er niets was gebeurd.

Op een nacht hoorde hij zijn vrouw zeggen: 'Wat luden dei klokken / Wat stoft dat zaand / ien Engelaand.' En weg was ze! De boer was zo overstuur dat hij ging malen en zichzelf ophing.

Bron: Verhalen van stad en streek. Sagen en legenden in Nederland, samengesteld door Willem de Blécourt, Ruben A. Koman, Jurjen van der Kooi en Theo Meder.

Of we in dit verhaal werkelijk met een nachtmerrie van doen hebben, is niet helemaal zeker. Normaal gesproken moet je nachtmerries vangen en kunnen ze alleen ontsnappen via de kleine opening waardoor ze ook zijn binnengekomen. Misschien was de vrouw van de boer gewoon een mooie heks. Maar als je langs de Groningse waddenkust kampeert of logeert, kan het geen kwaad je verblijf op kleine openingen te checken. Dan weet je zeker dat ze je 's nachts niet kan komen bezoeken.

TIPS VOOR TOERISTISCH AANBOD

- Heeft u een gastenverblijf, hotel of B&B? Leg een mooi zakje of bakje met bloem op de nachtkastjes en vertel je gasten wanneer je ze naar de kamer begeleidt, waarvoor dit dient. Daarmee creëer je een mooie gelegenheid om de donkerte van de Wadden onder de aandacht te brengen, je gasten te attenderen op donkerte-aanbod als excursies of mooie nachtkijklocaties in de omgeving (dit vind je bijvoorbeeld op visitwadden.nl) en voeg je een beleving toe aan je accommodaties. Leg bij het zakje of bakje een nachtk kaart.
- De nachtmerrieverhalen lenen zich door de associatie natuurlijk ook goed om te delen tijdens huifkartochten of voor een excursie in de donkere avonden langs een weiland waar paarden staan.

Nachtmerries en paarden

De geschiedenis van het woord nachtmerrie heeft geen relatie met paarden. Merrie komt hier van mara, een oud woord voor boze geest. Wel was er een godin met de naam Mara, die zichzelf 's nachts in een witte merrie met blauwe ogen veranderde. Dit verklaart waarom een nare droom soms op schilderijen toch de vorm van een paard heeft. Op sommige afbeeldingen heeft de merrie negen veulens, het getal van de duivel.

* *Regelmatig kom je in streekverhalen logica tegen, die voor ons niet logisch is of lijkt. Dat zie je ook in dit verhaal. Voor de boer, die door zijn vrouw al was gewaarschuwd dat hij haar niet mocht aanraken of tegen haar mocht praten, is de 'logische' conclusie dat zij een nachtmerrie moet zijn, wanneer ze 'dood' naast hem ligt. Dit kom je in meerdere verhalen tegen. Voor de toehoorders van deze verhalen was dit kennelijk ook 'vanzelfsprekende' gevolgtrekking. Zoals het in het verhaal hieronder over de buurvrouw die een nachtmerrie bleek, voor de verteller en de luisteraar niet nodig is uit te leggen waarom de nachtmerrie wanneer zij is betrapt, in de macht is van de buurman. Het lijkt erop dat iedereen in die tijd wist hoe dat met nachtmerries gaat. Omdat die kennis grotendeels verloren is gegaan, kan het wel handig zijn je gasten wat achtergrondinformatie te geven, wanneer je de verhalen deelt.*

Een onvrijwillige nachtmerrie op Terschelling

Op de Waddeneilanden komen we de nachtmerrie ook tegen als plaaggeest van paarden. Zo was er eens een oude vrouw op Terschelling die een mooie bles had. Op een gegeven moment begon het beest iedere nacht een leven van jewelste te maken. 's Ochtends was ze nat van het zweet. Een buurman kwam op het idee dat hier wel eens een nachtmerrie aan het werk kon zijn en hij besloot de wacht te houden. Hij stopte alle naden en gaten goed dicht en ging zitten.

Toen het paard midden in de nacht onrustig werd, sprong hij te voorschijn. Tot zijn grote verbazing zag hij een buurvrouw, een weduwe met vijf kinderen, op de rug van de bles zitten. 'Ja buur, nu ben ik in jouw macht', zei ze.* 'Je kunt me overal naartoe sturen waar je maar wilt. Maar ik hoop dat je genade met me hebt en dat je me dwingt iedere nacht bij mijn kinderen te blijven.' De buurman was een verstandig en gelovig man. Hij deed snel een gebed en smeekte dat de buurvrouw in het vervolg bij haar kinderen mocht blijven. Zij was erg dankbaar en het paard was direct beter.

Bron: C. Bakker, verhalenbank.nl

Wist je dat manen van een paard kunnen krullen door de dauw, wanneer het een hele nacht heeft buitengestaan? In de volksmond worden deze krullen wel 'een trapje voor de nachtmerrie' genoemd.

Goede nachtrust

Alles in de natuur heeft een bioritme. Ook de mens. Het verstoren van het bioritme kan veel klachten veroorzaken. Zowel fysiek als mentaal. Zodra het begint te schemeren komt het slaaphormoon melatonine vrij. De lichaamstemperatuur daalt en het lichaam weet dat het tijd is voor rust. Donkerte is nodig om dit systeem goed te laten functioneren.

TIPS VOOR TOERISTISCH AANBOD

Nachtmerries zijn niemand vreemd. Gebruik een mooi nachtmerrieverhaal om uw gasten te wijzen op de waarde van de donkerte voor een goede nachtrust en het belang daarvan voor de gezondheid. Na een paar echt donkere nachten in het Waddengebied kun je je herboren voelen. Als je de nachtmerries buiten de deur weet te houden...

Duivelsvuren en andere lichtpuntjes

Twee derde van de wereldbevolking woont in een gebied waar het 's nachts nauwelijks echt donker wordt. En dat gebied breidt zich nog steeds uit; de wereld wordt steeds lichter. We zijn dan ook steeds minder gewend aan donkerte. Ook als we wel af en toe een glimp van de sterrenhemel opvangen, zoals in het Waddengebied. Denk maar eens aan wat er in je hoofd gebeurt wanneer de stroom uitvalt. De eerste reflex is licht maken. Zonder licht voelen we ons onthand.

Voor de opkomst van de gaslamp vanaf begin van de negentiende eeuw en de gloeilamp van Edison, die voor het eerst in 1879 daadwerkelijk brandde, wisten mensen zich eeuwenlang te redden in de donkerte. De nacht werd anders beleefd; hij was tegelijk beste vriend en ergste vijand. De zonsondergang betekende dat het zwaarste werk was gedaan. Tijd voor rust en samen zijn. Op de eilanden waren de vissers in de donkerste maanden thuis, wat bijdroeg aan de vreugde en gezelligheid. Aan de andere kant moest je als de zon onder was ook enorm waakzaam zijn. De nacht kende veel gevaren: diefstal en beroving, roofdieren die actief werden en een gevaar vormden voor akkers en vee.

De naam van Edison is voor altijd verbonden met de gloeilamp. Maar wist je dat hij eigenlijk niet de uitvinder is. Al vanaf begin negentiende eeuw werd er door verschillende uitvinders mee geëxperimenteerd, onder wie Humphry Davy die al in 1806 een gloeilamp liet branden. In Engeland was Joseph Swan Edison al voor. Edison kreeg zijn lamp in Groot-Brittannië daardoor niet gepatenteerd. Hij beschuldigde Swan van plagiaat, maar verloor zijn zaak. In 1884 richtten de uitvinders samen de Edison & Swan United Electric Company op.

Wie niet naar buiten hoefde, deed de deur stevig dicht, zeker in nachten waarin de maan niet of nauwelijks zichtbaar was. Dat kon niet iedereen zich permitteren. Bakkers bijvoorbeeld en boeren die hun oogst of vee in alle vroegte naar de markt moesten brengen. Ook schippers en vissers waren vaak 's nachts aan het werk. In Engeland was er zelfs een gezegde: 'Hoe donkerder de nacht, hoe beter voor de vissers.' Daar zat waarschijnlijk een kern van waarheid in. Of de vissers dat toen al wisten, is niet bekend, maar platvis komt 's nachts losser van de bodem. Ook profiteerden de vissers er waarschijnlijk van dat vis hun vistuig 's nachts minder goed ziet.

(Mis)leidend vuur

Het varen in de nacht kende veel gevaren. Zeker op de Waddenzee met haar verraderlijke ondiepten en zandplaten. Al vroeg werden er daarom lichtpunten gemaakt die de weg moesten wijzen. De oude vuurtoren van Borkum en de Brandaris op Terschelling zijn bijvoorbeeld van eind zestiende eeuw en het eerste vuurhuis op Terschelling gaat nog veel verder terug, tot 1323. Ook klokkentorens, die niet alleen de tijd aangaven, maar omwonenden ook waarschuwden bij brand en storm, werden 's nachts vaak als vuurtoren gebruikt.

Op het Deense eiland Mandø werd vuur gebruikt als communicatiemiddel. Het eiland was door zijn omvang en geïsoleerde ligging lang volledig afhankelijk van het tij voor contact met het vaste land. Pas vanaf 1874 werd er dagelijks post bezorgd. Daarvoor werd in de herfst en winter met behulp van vuur duidelijk gemaakt dat er post was of dat er een bericht was ontvangen van zeelui die onderweg waren naar huis. Op het vaste land werd een bos stro in brand gezet, waarop bewoners van het eiland met een soortgelijk vuur lieten weten dat ze het 'bericht' hadden gezien.

Voor een bezoekje aan de vaste wal of aan een buureiland konden de bewoners van Mandø gebruik maken van kleine bootjes of wadlopen, navigerend op de sterren. Dat laatste was niet zonder risico. Zo wil het verhaal dat er in het midden van de negentiende eeuw een groep vrouwen die naar de markt in Ribe was geweest, op de terugweg door donkerte en mist verdwaalde op het Wad. Niemand hoorde hun hulpkreten. Gelukkig wisten ze zelf een zandbank te bereiken en vonden ze hun weg terug. Maar dat geluk had niet iedereen. Zo vertrok Bunde Jørgensen in 1881 te voet naar de vaste wal om medicijnen voor zijn kleinzoon te halen. Ook hij raakte op de donkere terugweg de weg kwijt, wat hem niet alleen zijn eigen leven kostte, maar ook dat van zijn kleinzoon. Een tragedie die het eiland lang bijbleef.

Niet alleen de weg naar het eiland was donker. Ook op het eiland was licht beperkt tot het dorp. De omgeving nodigde zeker tijdens lange winternachten uit tot het delen van spookverhalen, zoals het verhaal van 'Madses Kaael'. Twee bedienden zouden op het strand twee aangespoelde lichamen hebben gevonden. Ze namen het geld en andere waardevolle spullen van de verdrinkenen en begroeven de lichamen in de duinen niet ver van de herberg. Eilanders meden de plek als ze in het donker op pad waren. Er zouden twee spoken dolen, op zoek naar hun geld.

In veel sagen en legenden in het Waddengebied komen vuren voor. In sommige verhalen helpen ze schippers, maar er zijn ook veel verhalen waarin ze juist door heksen of de duivel in eigen persoon worden gebruikt om schepen te misleiden. Zo ook in het volgende verhaal dat zich afspeelt op de Eems in de tijd van Karel de Grote. Een mooi verhaal om rond een vuurtje of bij de houtkachel te delen.

Het licht van Zeerijp

Of het waar is, weten we niet, maar het verhaal wil dat er twaalf mannen waren in Zeerijp die van Karel de Grote de opdracht kregen de oude, heilige wetten - die alleen werden doorverteld - op te schrijven. Maar juist het opschrijven van die regels, wast tegen de regels. Bovendien dwong de nieuwe heersers hen ook nog eens het nieuwe christelijke geloof aan de regels toe te voegen.

De twaalf mannen waren Wimoedes, wetsgeleerden van het Friese heilige recht en kenners van het Oud-Fries.* De Wimoedes zaten elke avond bijeen en bespraken hun opdracht; soms boos, soms bedroefd. Maar ze begonnen niet met schrijven.

Karels geduld raakte op, maar de Wimoedes bleven bij hun standpunt. 'We doen het niet,' berichtten zij Karel de Grote. 'Het moet!', berichtte de koning terug. 'We kunnen het niet,' lieten de Wimoedes weten. 'We kunnen het niet en we mogen het niet. Het doet ons leed, maar we voeren uw opdracht niet uit.'

'Dat zullen we nog wel eens zien,' schreef de koning terug. 'Ik geef u zeven dagen bedenktijd en als u dan nog niet aan het werk bent, krijgt u de doodstraf. U mag kiezen: ik laat u onthoofden, ik laat u levend begraven of ik geef u ten prooi aan de woeste zee in een schip zonder roer, zeilen, riemen en ankers.'

De Wimoedes bleven weigeren en kozen voor de dood op zee. Zij werden in een klein bootje geplaatst, zonder zeilen, riemen, zonder roer en zonder anker. Met eb dreven ze de zee op. Al snel was het land uit zicht verdwenen en zagen ze niets meer dan water. De eerste uren ging dit goed, maar toen zette de wind op. In korte tijd zwol hij aan tot een woeste storm die de golven hoog opjoeg.

Al snel zaten de Wimoedes tot aan hun enkels in het water. Hun bootje werd een speelbal in het wrede spel van storm en golven. De mannen baden tot hun goden. Maar die verhoorden hun oproep niet. De nacht viel en rolde een duisternis vol angst over hen uit.

'Broeders,' zei een van de Wimoedes, 'u ziet dat onze goden ons niet verhoren. Wij zijn hun trouw gebleven, maar zij ons niet. Misschien is hun macht niet groot genoeg. Laten we proberen of die Christus ons wel hoort. Als we deemoedig bidden, helpt hij ons misschien.' Ze knielden alle twaalf op de natte bodem van de boot en baden naar de hemel. De nacht was donker, ze konden elkaar haast niet zien. De storm vulde de duistere ruimte om hen heen. Hij tilde hun bootje op met elke golf om het daarna weer in de diepte te smijten. Vergingen ze?

Weer kwam er een golf die hun bootje wegslingerde. Maar dit keer niet in de diepte. De mannen openden hun ogen wijd. Hun adem stakte. Achterin de boot zat een lichtende gestalte, zijn hand op een kromhout, waarmee hij het bootje stuurde. Dat voer nu als door vaste wil gedreven door de golven. Zonder zeilen, zonder riemen, zonder anker, maar niet meer zonder roer. De Wimoedes prezen de heer. De man stuurde het bootje in een rechte lijn de haven van Zeerijp weer in.

* Tegenwoordig ligt Zeerijp in Groningen. In de tijd van Karel de Grote behoorde het tot het Friese koninkrijk, waartoe ook het Duitse Oost-Friesland behoorde.

Eenmaal veilig aan de wal, zagen de Wimoedes dat de dertiende man het kromhout op de grond gooide, het begon onmiddellijk te branden. Het wierp een helderder licht op het haventje dan iemand ooit had gezien. De mannen staarden er vol verwondering naar. Toen zij opkeken, was de man verdwenen. Zij vielen nogmaals op hun knieën om de heer te prijzen.

Daarna zetten zij zich snel aan de opdracht van Karel de Grote, die zij tot een goed einde brachten. Sindsdien ontvlamde elke nacht het kromhout aan de haven als een baken voor schepen. Het licht bleef eeuwen lang elke nacht schijnen. Tot de haven van Zeerijp verzandde en er een eind verderop een dijk werd aangelegd. Het vuur verdween, evenals het kromhout. Het zou de schepen maar op een dwaalspoor hebben gebracht.

Maar zodra het licht was verdwenen, werd zijn plaats ingenomen door een ander licht met een geelrode gloed. Dit werd door de duivel ontstoken. Als je er vlakbij kwam, zag je niets, maar schippers op zee misleidde het. Zij liepen dikwijls vast in het slib en vergingen jammerlijk.

Tot op de dag van vandaag wordt dit duivelse licht nog wel gezien in Zeerijp. Vraag maar eens rond. Er zijn altijd dorpelingen die je erover kunnen vertellen.

Nederlandse sagen, Cor Bruijn, 1946.

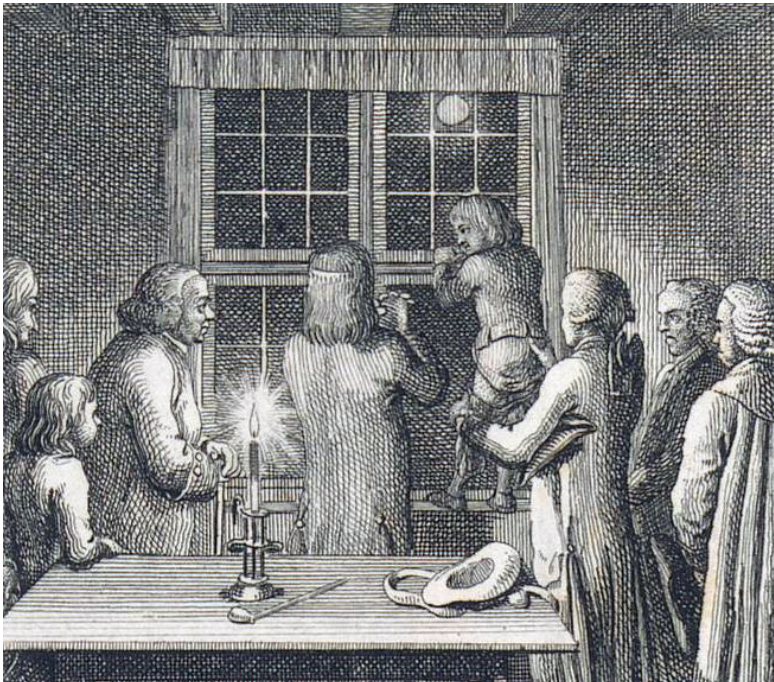
TIPS VOOR TOERISTISCH AANBOD

- De meeste vuurtorens die je nu nog in het Waddengebied vindt, zijn eind negentiende, begin twintigste eeuw gebouwd. Na de uitvinding van de gloeilamp. Veel zijn opengesteld voor toeristen, al dan niet met expositie. In Denemarken is een mooie autoroute uitgezet langs vuurtorens en in Duitsland doet bijvoorbeeld het Rad Up Pad veel vuurtorens aan. Mooie tips om met je gasten te delen en uit te leggen hoe donker het hier ooit was.
- Heb je een restaurant in een havenplaats? Sluit een 'duivelspact' met een lokale visser voor een dagarrangement: een tocht op een vissersboot en een passend diner. Zorg voor passende sfeerverlichting met kaarsjes op tafel en deel een lokaal verhaal over een duivelslicht bijvoorbeeld via een speciale menukaart.
- Heb je een eetgelegenheid in de buurt van een vuurtoren? Maak een leuke placemat voor kinderen, met weetjes en raadseltjes over de vuurtoren. Denk aan het ritme van het licht dat van elke toren anders is. Pas het dessert erop aan. Bedenk een 'stapeltoetje' of een dessert in een longdrinkglas dat aan de vuurtoren doet denken. Of vraag een lokale kaarsenmaker een taartkaarsje te maken in de kleuren van de vuurtoren. Geeft de kaarsenmaker ook workshops? Combineer jullie aanbod: workshop en eten in stijl.
- (Nachtelijk) wadlopen kan nog altijd op verschillende plekken langs de Waddenkust, en gevaarlijk is het dankzij de deskundige gidsen gelukkig niet meer. Er zijn ook speciale tochten waaraan kinderen kunnen deelnemen. Veel bezoekers vinden wadlopen een onvergetelijk ervaring. Zeker in de avondschemering of bij zonsopkomst. Zorg er daarom voor dat je het aanbod in jouw buurt bij de hand hebt.

Wonderen van de nacht

De avond en nacht boden vroeger niet alleen de mogelijkheid om gezellig samen te zijn, maar gaven mensen ook de vrijheid hun eigen individualiteit te onderzoeken. Veel mensen besteedden 's avonds een uurtje of meer aan eenzaamheid en reflectie. De afleiding van televisie, Netflix en internet was er nog niet. Er was geen sportschool of -club en ook het verenigingsleven, zoals muziekkorpsen en toneelverenigingen, kwam pas op in de negentiende eeuw. Mensen hadden dus alle tijd voor zelfonderzoek. 'De dag rekent op onze arbeid, de nacht op ons denken', luidde niet voor niets een gezegde.

Sterrenkijken helpt dingen in perspectief te zien. Ook nu nog. Het besef dat de aarde maar een stipje is in het heelal en dat je als mens maar een stipje bent op die aarde, maken ook de zorgen en problemen die de mens eigen zijn, relatief. Andersom maakt het je er ook bewuster van dat we als mensen maar één kleine wereld tot onze beschikking hebben en dat we daar dus beter zuinig op kunnen zijn. Dit is een bekend fenomeen bij astronauten, dat bekend staat als 'overzicht'. Wanneer ze de aarde vanuit de ruimte zien, worden zij zich bewust van de nietigheid van onze planeet. Bij terugkomst op aarde gaan zij zich vaak inzetten voor meer duurzaamheid om de wereld te behouden.

De nacht en de sterrenhemel brengen inzicht. Wie kent niet dat heldere moment vlak voordat je in slaap valt, als het bewuste al in sluimerstand staat. Ook van slapen worden we overigens helderder. Als we te weinig slapen, zijn we veel minder geconcentreerd en kunnen we bijvoorbeeld minder goed kennis verwerken, dingen onthouden en beslissingen nemen.

En een onderzoek onder studenten liet zien dat slapen oplossingen brengt. Zij kregen wiskundesommen die er heel moeilijk uitzagen, maar met een simpel trucje eenvoudig waren te maken. Een kwart van de studenten slaagde daarin. Na een nacht slapen, mochten ze het nog een keer proberen en lukte het zes op de tien. Dus het gezegde 'ergens nog even een nachtje over slapen' lijkt een wijze raad.

Tip van Marjolein van Heemstra in 'In lichtjaren heeft niemand haast': op you tube vind je veel filmpjes van astronauten die vertellen wat het voor hen betekende om de aarde in haar geheel te zien. Een inspirerend alternatief voor aardse stervelingen, die geen ruimtereis kunnen maken.

Dromen

Wetenschappers weten nog steeds niet zeker of dromen belangrijk is voor onze mentale en fysieke gezondheid. Wel is duidelijk dat het helpt bij het leren van nieuwe dingen. Wie 's nachts over een nieuwe taak droomt, gaat overdag tien keer sneller vooruit, dan wie dat niet doet. Best handig dus. Daarnaast lijkt dromen emoties te reguleren. Mogelijk doordat onze hersenen gebeurtenissen verbinden met vergelijkbare situaties uit het langetermijngeheugen. En dat werkt, net als de sterrenhemel, relativerend.

Ook in streekverhalen, brengt de nacht vaak uitkomst bij een lastig probleem. Al moet gezegd, dat er daarbij ook wel eens misbruik wordt gemaakt van het (bij)geloof dat bij de nacht hoorde. Zoals in het volgende verhaal over een herenboer in Friesland.

Het wonderlijke leven van Klaas Kunst

Of het waar is, weten we niet, maar het verhaal wil dat herenboer Klaas Gerrits Wieringa die eind zeventiende, begin achttiende eeuw in Achlum woonde, een duivelskunstenaar was. Wieringa, beter bekend als Klaas Kunst, kon soldaatjes uit de haardput tevoorschijn laten komen en op commando laten exerceren en hij voer zonder de zeil en mast te strijken onder lage bruggen door.

Studenten die zijn tovenarij kwamen bewonderen, zou hij op de terugweg hebben laten verdwalen. Maar de dominee en ouderling die op bezoek kwamen om hem tot de orde te roepen, liet hij zien dat alles waarvan hij werd beticht, eenvoudig het toepassen van natuurkunde was.

Op een dag zat Klaas krap in het veevoer. Hij vroeg zijn buurman hem wat voer te lenen, maar hij ving bot. 's Avonds kwamen er van alle kanten kraaien en oude roeken op de boerderij van de buurman zitten. Ze gingen zo te keer dat de man er niet van kon slapen.

De volgende ochtend riep de buurman Klaas te hulp. 'Tsja,' zei die, 'als je mij een paar zakken graan geeft, kan ik je wel helpen.' De buurman haalde het graan en Klaas legde een volle zak op het erf. Alle kraaien en roeken kwamen eropaf. 'Ka, ka, elk in pik en dêrmei wei' riep Klaas (kras, kras, ieder één pik en dan ervandoor). De vogels luisterden. En zo kreeg de buurman zijn nachtrust terug en Klaas Kunst zijn graan.

Was het tovenarij of niet meer dan een kennisvoorsprong? De beste manier om daarachter te komen is door zelf eens te proberen of de combinatie graan en spreuk de kraaien en roeken uit jouw tuin of buurt houdt.

Bron: Verhalen van stad en streek. Sagen en legenden in Nederland, samengesteld door Willem de Blécourt, Ruben A. Koman, Jurjen van der Kooi en Theo Meder.

Eén nacht

Van de duivel is bekend dat hij in één nacht de wereld aan werk kan verzetten. Geen wonder dat veel mensen de verleiding van zijn aanbod niet kunnen weerstaan. Ook al weten ze dat je voor dit werk met je ziel betaalt.

De rode boerderij

Langs de Duitse Waddenkust, net buiten het dorpje Witzwort dreigde een verliefde jongen het slachtoffer te worden van duivelse streken. De jongen wilde graag met zijn overbuurmeisje trouwen en het meisje ook met hem. Voor de vader van het meisje, een rijke smid, was de arme jongen echter veel te min. De duivel beloofde de jongen dat hij een groot huis voor hem zou bouwen voor de haan zou kraaien. Tegen de gebruikelijke 'prijs'.

De nacht kwam en de duivel begon aan het afgesproken werk. Het oude huisje verdween als sneeuw voor de zon en al snel stonden de muren van het nieuwe huis. De jongen werd zo bang, dat hij naar het meisje en haar moeder vluchtte, maar hij zei niets. Toen de moeder door het venster keek en het huis zag, moest hij wel opbiechten dat hij uit liefde voor het meisje met de duivel in zee was gegaan en dat hij hem zijn ziel schuldig was als het de duivel lukte het huis gereed te hebben voor de haan kraaide. Het huis telde al 99 ramen, alleen het honderdste moest de duivel nog maken. De moeder bedacht zich geen moment, ze pakte de haan en schudde hem flink door elkaar. De haan kraaide als een bezetene. En zo verloor de duivel zijn duivelse spel en vluchtte door het venster.

Het huis dat hij bouwde, de Rote Haubarg (stolpboerderij), staat nog steeds net buiten Witzwort. Je kunt er eten en er is een museum over de geschiedenis van het huis en de landbouw.

Bron: roterhaubarg.de

TIPS VOOR TOERISTISCH AANBOD

- Bied je overnachtingen aan, denk dan eens aan een 'krachtnachtarrangement', dat alleen geldig is in bepaalde astronomisch nachten (denk aan midwinter of vollemaanweekenden). Dat maakt het aanbod exclusief en dat spreekt tot de verbeelding. Op je website of in je advertentie licht je kort toe waarom de nacht in het Waddengebied extra krachtig is. Is er in de omgeving een mooi sterrenkijkpunt, neem dat mee in je informatie.
- Vraag eens rond of er in je buurt een amateurastronoom is met veel kennis van de sterren, die het leuk vindt om een paar keer per jaar een excursie te leiden. Gebruik je eigen accommodatie of restaurant als start- en eindpunt, al dan niet met een passend drankje of hapje. Je kunt hiervoor ook samenwerken met een bezoekerscentrum in de buurt. Dat is vast bereid wat tips te geven of misschien organiseren ze zelf al avondexcursies.
- Leg een (bescheiden) nachttuin aan bij je accommodatie waar je gasten na zonsondergang kunnen genieten van een kop sterrenthee of een nachtmutsje en zich kunnen verwonderen over de geluiden en de geuren van de nacht. Verlichting niet nodig (een regionale natuur- of landschapsorganisatie kan je helpen met het kiezen van de nachtfloora en de inrichting).

Heksen en witte wieven

De volle maan was voor de komst van de straatverlichting van meer betekenis dan nu. Het waren bijvoorbeeld de avonden waarop vergaderingen werden gepland, omdat mensen dan zo veilig mogelijk weer thuis konden komen. Op schilderijen van oude Hollandse meesters, die graag helder maanverlichte nachten vastlegden, zien we de silhouetten van mistige figuren die rondlopen en met elkaar praten. Kennelijk een 'alledaags' tafereel, al zijn er ook verhalen over mensen die het maanlicht meden, omdat ze dachten dat de straling van de maan slecht was voor de gezondheid.

Boeren maakten zich niet druk over schadelijke dampen of straling. Zij zagen juist de voordelen. Zo zaaiden ze het liefst in de avond om te profiteren van de nachtelijke dauw en schoffelden, plantten en maaiden zij het liefst bij maanlicht. Niet altijd was het nachtelijke werk een keuze. Lammeren en kalveren kwamen vaak na zonsondergang en dat kon uren duren.

Soms ontkwamen mensen er niet aan in het donker op pad te moeten. Alleen de rijksten konden het zich permitteren dan fakkeldragers de weg voor zich te laten verlichten. In Denemarken lieten zij hun koets de weg wijzen door zogenaamde 'maanmannen': mannen met een bolvormige lantaarn aan een lange paal.

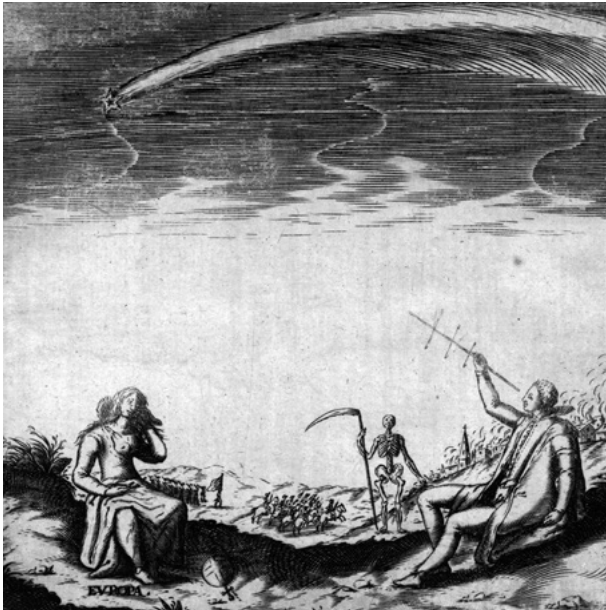

Volle maan

Maanlicht was onmisbaar in oogsttijd, wanneer de dagen lang waren. Alle oogst werd direct binnen-gebracht, zowel tegen regen als tegen diefstal. In september geeft de maan een paar nachten meer licht dan anders, omdat zijn baan dan in een kleine hoek ten opzichte van de horizon staat. Dat kwam bij het oogsten goed uit. Dit verschijnsel werd oogstmaan (Ernte Mond in het Duits en høstmåned in het Deens) genoemd. In oktober volgde de bijna net zo heldere 'jagersmaan' (Jägermond of jægerens måne).

Mensen waren vertrouwd met de standen van de maan, die ze gebruikten zoals wij een kalender. Wij zijn die manier van naar tijd kijken grotendeels kwijt geraakt. In de dynamisch-biologische landbouw wordt er nog wel gebruik van gemaakt en ook moderne heksen, wicca's, leven nog naar de maankalender. Maanvieringen behoren tot hun belangrijkste rituelen. Zij dichten de volle maan bijzondere krachten toe.

Het verschijnen van een komeet werd als slecht voorteken gezien, reden om extra alert te zijn op heksen. Een aantal massavervolgingen is terug te voeren op een komeet aan de hemel.

Heksenvervolging

Het geloof in heksen en 'kruidenvrouwtjes die kunnen toveren', is oud. Maar vervolgd werden ze pas toen de kerk heksen ervan ging beschuldigen dat ze een pact met de duivel hadden gesloten. Vanaf 1420 duiken er verhalen over nachtelijke heksensabbats en vliegende heksen op in verslagen van rechtbanken. In 1487 verscheen het boek *Malleus maleficarum* (De heksenhamer), dat het standaardwerk werd voor de heksenvervolg in Noordwest-Europa. Er werden er meer dan 30.000 van gedrukt.

De heksenvervolging nam in de eeuwen daarna bij vlagen de vorm aan van massahysterie. De verhalen, die breed werden gedeeld, werden steeds woester. Zo zouden heksen 's nachts kinderen eten, naakt dansen en orgiën houden. Heksen kregen van alles de schuld: droogte, een slechte oogst. Vermeende heksen werden onder marteling gedwongen te vertellen wie er bij de heksensabbats aanwezig waren. Ook deze 'heksen' werden dan opgepakt en gemarteld. Zo kon een beschuldiging ertoe leiden dat tientallen en soms zelfs honderden heksen – vooral vrouwen – op de brandstapel eindigden, als ze al niet onder de martelingen waren bezweken.

De heksenvervolgingen in Noordwest-Europa hebben naar schatting tussen de dertig- en zestigduizend levens gekost. In 1631 schreef Friedrich Spee von Langenfeld een boek tegen de heksenwaan en -processen. Begin achttiende eeuw stierf de heksenvervolging langzaam uit. Maar pas in 1782 werd in Zwitserland de laatste heks terechtgesteld.

Bijna de helft van alle vervolgingen vond plaats in Duitsland, grote haarden van de hysterie waren Mainz, Keulen en Trier. Ook in het Waddengebied werden heksen vervolgd. Bremen wordt bijvoorbeeld in verschillende bronnen genoemd en Nordstrand. En vooral onder de Deense koning Christiaan IV (1577-1648), die erg bang schijnt te zijn geweest voor heksen, werden ook in Denemarken veel heksenprocessen gevoerd, bijvoorbeeld op Røme. In Ribe zijn tussen 1572 en 1652 in totaal 22 heksenprocessen gehouden. Hier is ook een heksenmuseum. Op veel huizen vind je hier in het houtsnijwerk nog een klein kruis, dat de bewoners tegen heksen moest beschermen.

Bijgeloof

Zoals mensen voor de heksenvervolging al in heksen geloofden, zo bleef dit volksgeloof ook na de vervolgingen in stand. In oude streekverhalen duiken regelmatig heksen op. Er zijn verschillende heksenverhalen die in varianten langs de hele Waddenkust voorkomen. Op de vaste wal blijven de verhalen vaak wat vaag. Aan de Friese kust hebben de heksen meestal geen naam. Mensen maken een vreemde ontmoeting mee en vermoeden dan dat ze met een heks van doen hadden.

In Groningse streekverhalen worden ze vaak weer wel bij naam genoemd en weten de vertellers ook waar ze woonden. Dat waren boerderijen die je maar beter kon mijden. Ook op de eilanden hebben de heksen namen. Zo als de nare Akkes-Kil van Texel en ook een van de bekendste Waddenheksen: Rixt van 't Oerd.

Rixt van t Oerd

Of het waar is, weten we niet. Maar het verhaal wil dat er in het woeste gebied op oostelijk Ameland, het Oerd genaamd, een vrouw woonde. Ze had haar hut van wrakhout op het uiterste puntje van het eiland gebouwd. Niemand wist wie ze was en niemand wist waar ze vandaan kwam. Wie weet was zij een buitenbeentje uit een adellijke familie. Of een arme vissersweduwe. Het enige wat zeker was, was dat ze Rixt heette of Ritske.

Rixt kwam maar eens per jaar naar het dorp. Voor de rest zwierf ze, liefst bij nacht en ontij, over de punt van het eiland: 't Oerd. Ze jutte wrakhout en plukte kruiden. Daar brouwde ze toverdrank van. Maar wat voor dranken, dat wist ook niemand. Iedereen was het erover eens dat Rixt op goede voet stond met de duivel. Hoe kon zij anders zonder middelen van bestaan op zo'n onherbergzame plek overleven. Het was een goede reden om het Oerd te mijden. Dat was Rixt natuurlijk best naar het zin, want voor haar gold 'hoe minder volk, des te beter'.

Op zomeravonden zat Rixt onder de ouder 'flarieboom' (vlierboom), die ze jaren geleden had geplant. Later kreeg ze gezelschap van een oude, magere koe, die ze in het dorp had geruild voor wat jutterswaar.

Rixt werd steeds zonderlinger. Wanneer in roetzwarte nachten de stormwind ijselijk tekeer ging, leefde zij helemaal op. Als door de duivel ingegeven, zwalkte ze jammerend rond op het strand om de ondergang van reddeloze schepen te bespoedigen. Daarvoor bond ze haar koe een stallantaarn aan de kop. Dan joeg ze het dier over de duinen, onder het uitbraken van de meest vreselijke vloeken. Wanneer een schipper zich door het licht liet misleiden en zijn schip op het harde zand te pletter sloeg, tierde Rixt als een bezetene.

De volgende dag bevond zij zich al voor dag en dauw aan het strand om gretig alles binnen te graaien wat er was aangespoeld. Ze beet zelfs gezwollen vingers af om de lijken van ringen te kunnen ontdoen. Eenmaal zou ze zelfs de benen van een lijk hebben afgehakt om aan een paar laarzen te komen. Ze hing ze naast de kachel en na verloop van tijd verschrompelden de benen en vielen de laarzen voor de kachel op de grond.

Maar na een afschuwelijke nacht, laat in de herfst was Rixt opeens verdwenen. Haar hut bleef leeg en ook in de duinen of langs zee was zij niet. Wat was er gebeurd? In de nacht was een brik gestrand. De buit leek groter dan ooit. Maar toen Rixt een jongen van zijn sierraden wilde ontdoen, zag zij dat het haar eigen zoon was: Sjoerd, van wie ze dacht dat hij al lang geleden was verdronken. De Oerdheks verstarde, het gruwelijke licht in haar ogen doofde en ze viel dood neer. Er wordt gezegd dat er toen een barmhartige golf kwam die moeder en zoon heeft meegevoerd. Maar soms, in duistere najaarsnachten, is er dwars door regen en wind heen, een vrouw te horen, die schreit om haar kind.

Bron: [Rixt van het Oerd](#)

Hoewel heksen in de streekverhalen eigenlijk nooit werden vervolgd, was het natuurlijk wel handig om ze te kunnen herkennen, om te voorkomen dat je slachtoffer werd of om te kunnen verklaren wat je ongeluk veroorzaakte. Daarvoor waren verschillende trucjes. Zo wist je zeker dat je bezoek van een heks had gehad, wanneer je in je veren hoofdkussen naaigerei vond en een krans van veren, een zogenaamde heksenkroon. In de stal kon je zo'n kroon vinden van stro. Als je wist dat er heksen in de omgeving waren, kon je je er ook tegen weren, bijvoorbeeld door heksenkruizen te plaatsen langs de wegen die zij namen. Op Terschelling werden die bijvoorbeeld in het zand gezet, om passerende heksen te laten struikelen.

In veel streekverhalen kunnen heksen zich veranderen in dieren. Ze hebben een voorkeur voor katten – let op, niet alleen zwarte, maar ook witte – padden, hazen en slangen.

Witte wieven

Naast heksen namen mensen op de eilanden en langs de kust ook regelmatig Witte Wieven waar. Vaak zijn die veel minder kwaadaardig dan heksen. Witte Wieven herkende je aan hun lange witte gewaden, lijkleke gezicht en lange witte haren. Je kon ze 's nachts op het strand zien dansen, in het weiland zien zitten aan een kopje 'joostjesthee' (Joost was een naam van de duivel) of ze verschenen in het blauwe maanlicht. Als je ze met rust liet, deden ze hetzelfde met jou. Wel was hun verschijning vaak een voorbode dat er iets ergs ging gebeuren. In Duitsland wordt Witte Wieven ook wel vertaald als 'wijze vrouwen'.

TIPS VOOR TOERISTISCH AANBOD

- In Midsland op Terschelling organiseren ondernemers ieder jaar in de herfstvakantie een heksenmarkt. Heksen delen snoepjes uit en er is van alles te doen. Een idee dat navolging verdient? Maak gebruik van verhalen uit jouw omgeving. Heksenverhalen vind je overal. En woont er een moderne heks in de buurt, schakel die dan vooral in voor tips en ideeën, misschien wil zij (of hij) zelf ook wel een bijdrage leveren.
- Volle maan is het moment om 's avonds buiten verhalen te delen op een stille locatie in de buurt, zeker als het al weer wat vroeger donker wordt. Bij oogstmaan of jagersmaan bijvoorbeeld. Neem een goed gevulde picknickmand mee met 'heksendrankjes en -brouwsels' van het seizoen en zo nodig warme dekens, vertel je gasten onderweg hoe mensen hier vroeger met de maan leefden en deel op locatie een aantal mooie heksenverhalen uit de buurt.
- Maak geen licht, je kunt voldoende zien bij volle maan, bovendien luister je scherper in het donker. Je kunt eventueel ook een of twee heksenrituelen uitvoeren om je luisteraars in de stemming te brengen, zoals het trekken van een cirkel in het zand, waarbinnen iedereen gaat zitten.
- Zoek contact met een dynamisch-biologische boer of tuinder in de buurt (je vindt ze langs de hele Waddenkust) en maak een maaltijd met ingrediënten van de boer. Neem ook een portie kennis van de dynamisch-biologische landbouw mee en hoe zij werkt met de maankalender of vraag de boer zelf om die kennis te delen tijdens de maaltijd. Wellicht staat hij of zij zelfs open voor een bezoekje aan de boerderij voor het eten.

Duistere feesten

Je zou verwachten dat in een tijd waarin de maan en de sterren de kalender voor een belangrijk deel bepaalden, ook de bekendste feesten een relatie zouden hebben met de stand van zon, maan en sterren. Maar hierover verschillen historici en cultuurwetenschappers van mening. Wat we wel weten, is dat feesten vooral 's avonds en soms ook 's nachts werden gevierd en dat de donkerte een rol speelde in de tradities.

Veel oude feesten in het Waddengebied, vallen samen met naamdagen van heiligen. Onduidelijk is of de kerk hiermee bestaande voorchristelijke feestdagen een christelijk karakter gaf. Sommige cultuurkenners zeggen dat ingrediënten als de kerstboom, het gebruik van hoorns en vuren overleveringen zijn uit de oude Noorse

en Germaanse cultuur. Anderen stellen dat deze gebruiken vaak pas enkele eeuwen geleden zijn geïntroduceerd in de christelijke feesten, waardoor je niet van overlevering kunt spreken.

De lur of lure was een twee meter lange hoorn, gemaakt van hout of koper. Een houten lur is recht, de koperen bestaat uit een gebogen pijp die uitloopt in een platte schijf. Het instrument werd onder meer gebruikt bij de zonnedienst op 21 maart.

Wie gelijk heeft, laten we hier in het midden. Er lijkt hoe dan ook over en weer sprake van 'culturele toeëigening'. De feesten veranderen met de tijd en de tijdgeest. Daarbij worden gebruiken en attributen overgenomen en krijgen ze nieuwe vormen en betekenissen en soms worden oude gebruiken nieuw leven in geblazen. We lichten er hier een aantal toe, waarin de avond en nacht een hoofdrol spelen.

Klaasfeesten

Zowel de Nederlandse als de Duitse Waddeneilanden (van Borkum tot Wangeroge) hebben een eigen feest rond 5 december, dat onder verschillende namen bekend staat. Op Texel heet het Ouse Sunderklaas, op Vlieland Opkleden, op Terschelling Sunderum, op Ameland Sunneklaas, op Schiermonnikoog Klozum en op de Duitse eilanden Klaasohm. Aan de vaste wal, wordt het feest, voor zover bekend, alleen in Zoutkamp gevierd.

De feesten gaan in ieder geval terug naar begin negentiende eeuw, dan wordt er voor het eerst over geschreven. De traditie wordt op het ene eiland strenger bewaakt dan op het andere. Zo zijn op Texel tegenwoordig bezoekers welkom, maar op Oost-Terschelling en West-Ameland worden gasten geweerd. Hotels zijn dicht en de dorpen zijn voor de duur van het feest alleen voor eilanders. Op Borkum worden buitenstaanders gedoogd, maar ze mogen niet deelnemen aan de activiteiten en over wat er precies gebeurt, zwijgen de bewoners van het eiland als het graf.

Over de oorsprong van de feesten bestaan verschillende ideeën. Soms wordt gezegd dat ze bedoeld waren om boze geesten te verjagen, wat zou verklaren waarom er zoveel lawaai bij wordt gemaakt. Andere eilanders vertellen dat de feesten herinneren aan de walvisvaart. De mannen, die na maanden op zee terugkeerden, gebruikten de avond om te laten zien wie er de baas was. Volgens de eilanders is er geen relatie met het Sinterklaasfeest op de vaste wal.

Elk eiland heeft zijn eigen manier van vieren, maar een aantal overeenkomsten is er wel. Zo zijn de straten na zons- ondergang op de avond van het feest verboden terrein voor vrouwen en kinderen. Op het ene eiland worden vrouwen die zich nog wel op straat bevinden naar binnen 'gejaagd' door 'straat- of banevegers', op andere eilanden zijn er alleen 'Klazen' of 'Omes' die onherkenbaar verkleed over straat gaan en de vrouwen naar binnen jagen. De Klazen of Omes gaan langs 'open huizen', waar de vrouwen, kinderen en volwassenen die niet meer meedoen zich bevinden. Daar moet worden geraden wie er achter het masker schuil gaat. Alleen op Borkum worden de 'Ohmen' niet ontmaskerd.

Op alle eilanden maken de straatvegers en Klazen of Omes lawaai. Daarvoor kunnen kettingen worden gebruikt, op andere eilanden hebben ze een hoorn. Op Borkum gebruiken ze die om de vrouwen die zich nog buiten bevinden met zachte tikjes op het achterwerk te 'straffen'. Sommige eilanders zeggen dat de hoorn een overblijfsel is van de lur of lure die de Germanen, en vooral de Vikingen, gebruikten bij hun volksfeesten.

Sint Pieter

In Nederland wordt Sint Pieter niet gevierd, behalve in het Friese Grou, waar hij als goedheiligman op 21 februari vanuit Spanje aankomt met zijn boot. Sinterklaas wordt in het dorp niet gevierd. In Duitsland wordt de dag van de heilige Pieter of Petrus al sinds de zestiende eeuw gevierd met Biikebrennen. Biike betekent vuurteken in het oudfries. Op 21 februari branden er 's avonds langs het Duitse en, tegenwoordig ook Deense, deel van het Waddengebied in meer dan zestig dorpen grote vuren. In veel dorpen wordt er een stropop in het vuur verbrand, in andere dorpen een vat.

Ook van dit feest, dat in 2014 werd opgenomen op de lijst van immaterieel cultureel erfgoed van Duitsland, is de oorsprong niet bekend. Ook hier wordt gewezen naar mogelijke 'heidense' gebruiken. Met de vuren werd het einde van de winter gevierd. Vanaf de zeventiende eeuw veranderde de betekenis en werd het een afscheidsavond voor de mannen en jongens die naar zee gingen.

Midzomer- en midwinternacht

Sint Jans wordt gevierd op 24 juni, de geboortedag van Johannes de Doper. In Nederland en Duitsland is het feest minder bekend. In Denemarken is vooral de avond voorafgaand aan Sint Jans, de Sankthans- aften, een jaarlijks hoogtepunt. Overal in Denemarken worden dan vuren gemaakt. Sint Jans wordt gezien als een voortzetting van het voorchristelijke Midzomernachtfeest.

Voor de boeren betekende de zonnewende op 21 juni dat het voorbereidende werk op de akkers was gedaan. Vanaf dat moment was

het wachten op de oogst. Het midzomerfeest kende in het waddengebied verschillende rituelen, waaronder het ontsteken van vuur in de avond. In de vroege ochtend wisten de feestgangers zich door in het natte gras te rollen.

Aan Sint Jansnacht worden nog wel enkele gebruiken gekoppeld. Zo zouden schippers in deze nacht niet mogen uitvaren, omdat dit ongeluk zou brengen. En op Sint Jansdag werd soms een krans van bloemen gemaakt, waaronder Sint Janskruid) waarmee boze geesten verdreven konden worden. De bloemen moesten op Sint Jansdag zelf zijn geplukt. In de Scandinavische Midzomerfeesten worden ook bloemenkransen gebruikt.

De midzomernacht en de midwinternacht staan in de belangstelling. Ook in het Waddengebied. Bij de midwinternacht wordt vaak verwezen naar het oude Germaanse Joelfeest, dat twaalf dagen duurde. Veel elementen uit het huidige kerstfeest zijn hierop terug te voeren, zoals de kaarsen en groene takken en een groenblijvende boom. Zowel het licht als het blijvende groen stonden symbool voor het nieuwe leven. De kortste nacht was geweest, de langere dagen kwamen er weer aan. Dat werd lang en uitbundig gevierd en waarin het licht een belangrijke rol speelde. Soms werd er een brandend wiel of rad gebruikt, dat de zon symboliseerde. Het Joelfeest was belangrijk in Nazi-Duitsland, het heeft daardoor ook een negatieve klank, helemaal sinds rechtsextremistische groeperingen zich het feest toe-eigenen.

TIPS VOOR TOERISTISCH AANBOD

- Op veel locaties is er rond de feestdagen al veel aanbod, zoals tijdens de Biikebrennen. In Nederland zou je deze dag met een aantal collega's een nieuwe 'traditie' in lijn met de gebruiken in de buurlanden kunnen beginnen. Verdiep je in de verhalen en kijk hoe je hier op aan kunt sluiten. Een groot vuur is niet altijd nodig. Een voorstelling of avondbioscoop in de openlucht kan ook een mooi decor zijn voor een 'oud' feest.
- Organiseer met alle ondernemers in de omgeving een midzomerfestival, met akoestische muziek en zo weinig mogelijk verlichting (zie ook de factsheet '[Samen werken aan Dark Sky in het Waddengebied](#)'). Een 'intiem' feest dat de nacht niet verstoort, maar viert.
- Het oud-Germaanse joelfeest duurde twaalf dagen, beginnend op 21 december. Dat biedt mogelijkheden om rond kerst veel te doen met verhalen over oude gebruiken. In Friesland werd bijvoorbeeld op tweede kerstdag, Sint Stefanusdag of Sint Steffensdag, bier gedronken uit een hoorn, waarop de volgende ochtend vroeg werd gespeeld. Een mooie gelegenheid om met de lokale bierbrouwer die je tegenwoordig op veel plekken langs de Waddenkust vindt een bierproeverij te organiseren.
- De bloemen die werden gebruikt voor de kransen die op Sint Jansdag werden gemaakt, vind je in het hele Waddengebied. Kijk welke soorten er in de omgeving groeien en organiseer een plukwandeling of een 'speurtocht' voor kinderen, al dan niet bekroond met het maken van een kroon en/of een midzomeravondfeest.

Sommeltjes, woutermannetjes en andere kleine wezens van de nacht

Armoede kwam in het Waddengebied vroeger veel voor. Veel nachtelijke praktijken die het daglicht niet konden verdragen, werden ingegeven door economische noodzaak. In de eeuwige strijd om het bestaan waren stropen, smokkelen en het bij elkaar scharrelen van eten en brandstof bijna vanzelfsprekend. Alles wat los en vast zat, kon 's nachts gestolen worden. Niet alleen gewassen, maar ook bijenkorven, vissen uit de vijver en de was die te drogen hing. Mensen die zelf geen land bezaten, lieten hun dieren ergens stiekem grazen. Omheiningen werden vernield om 's nachts koeien te kunnen melken. Maar vooral hout werd gestolen. Daarop kon je koken en je kon je ermee verwarmen.

Er waren veel jutters en stropers in de nacht actief. Stropers zetten 's nachts vallen en netten uit. Ook werd er wild geschoten. Konijnen, hazen, fazanten en eenden werden het meest gestroopt. Jongens gingen met hun vaders op strooptocht. Ze leerden zo 'het vak' en de omgeving en de nacht goed kennen. Aan de lucht konden ze zien wanneer het weer om zou slaan. Ze kenden iedere centimeter van het land en voelden zich beschermd door het duister.

Wennen aan het donker

Dat gold overigens niet alleen voor kinderen die moesten helpen met juttten en stropen. Voor alle ouders was het van belang hun kinderen aan het donker te laten wennen. Daarvoor kregen ze 's avonds kleine klusjes om het huis. Ook spellen als vossenjacht waren bedoeld om de angst voor het donker te overwinnen. Wanneer je je weg in het donker kon vinden, verminderde dat de kans op ongelukken.

Daarnaast was het algemene idee dat je kinderen weerbaarder maakte tegen angst, door ze bang te maken. Met 'de tere kinderziel' werd weinig rekening gehouden. Kinderen luisterden daarom gewoon mee wanneer er verhalen werden verteld over spoken, geesten en andere vreemde wezens van de nacht. Op veel plekken komen in deze verhalen ook kleine wezens voor, die over het algemeen weinig goeds in de zin hadden.

Woutermannetjes en sukkeraiwiefkes

Zo waren er op Ameland woutermannetjes, die de mensen die 's nachts door de duinen wandelden, met spelden in hun benen prikten. En in Groningen kon je bij afgelegen boerderijen in de late zomeravond bij nevelig weer sukkeraiwiefkes (cichorei-vrouwjes) tegen het lijf lopen. Die hadden niet direct kwaad in het zin, maar goed deden ze ook niet. Bewoners spraken vol ontzag over de geheimzinnige wezentjes, die grauw gekleed gaan en in de grond wonen.

Op Wieringen kwamen sammelkes voor, die in een kuil in het zand woonden. Het waren geen onvriendelijke kereltjes.

Ze rookten een pijpje, speelden op fluitjes en dansten daarbij. Ze waren echter gek op glimmende dingen. Dus als je een ring miste of een penning, dan was de kans groot dat die door een sammelke was meegenomen. Ook leenden ze wel eens een ketel bij een nabijgelegen boerderij. Die brachten ze dan wel weer terug, gevuld met beulings (worsten) als dank voor het lenen. Heel soms deden ze een lichtje op hun hoofd om als dwaallichtjes te spelen voor late reizigers. Waarschijnlijk zijn de sammelkes verwant aan de Sommeltjes die op Texel woonden.

De Sommeltjesberg

Of het waar is, weten we niet. Maar het verhaal wil dat er oostelijk van De Waal eeuwenlang sommeltjes leefden op Texel. Ze hadden daar hun eigen berg: de Sommeltjesberg. Daarop dansten deze aardmannetjes in het maanlicht.

In 1777 groef Simon de Breker, toen 'eigenaar' van het land, de Sommeltjesberg af. Schilder en tekenaar Pieter van Cuyck, die net op het eiland was, legde de afgraving vast in pentekeningen.

De sommeltjes op Texel zijn zo'n zestig tot negentig centimeter groot. Ze leven 's nachts omdat ze niet tegen zonlicht kunnen. Door zonnestralen verstenen ze. Sommeltjes kunnen zich onzichtbaar maken en ongemerkt een huis binnengaan, ook door de kleinste gaatjes. Soms stelen ze munten, koperen ketels of andere kostbaarheden. Soms lenen zij ze alleen en brengen ze de voorwerpen gepoetst en wel terug.

Of er nu nog sommeltjes zijn, weten zelfs de eilanders zelf niet zeker. Omdat ze onzichtbaar kunnen worden, weet je het nooit. Mocht je het zelf willen onderzoeken, zoek dan in ieder geval in het donker. Want overdag vind je ze dus zeker niet.

Bron: [Oneindig Noord-Holland](#)

TIPS VOOR TOERISTISCH AANBOD

- Heb je een camping of een terrein met vakantiehuisjes? Zoek in boeken of databanken met volksverhalen over welke kleine wezens er verhalen gaan in jouw omgeving en zet een pad uit op je terrein voor kinderen met hier en daar 'aanwijzingen' van de aanwezigheid van kabouters. Geen eigen terrein? Een korte wandeling in de omgeving kan ook. Maak gebruik van wat de natuur biedt. Een bankje of holletje.
- Zet een stoofpotje met worst op het menu en serveer het in een 'koperen' pot, het verhaal over de lokale sommeltjes of andere kleine wezens vertelt de bediening erbij.
- Op verschillende plekken langs de kust worden juttersexcursies aangeboden, een goede tip voor gasten met interesse in de cultuurhistorie van het gebied. Zijn er in de buurt nog geen excursies, kijk of je ze zelf kunt organiseren. De 'buit' is minder belangrijk dan de verhalen die worden gedeeld.
- Om eerbare burgers tegen het 'gespuis' van de nacht te beschermen, was er in veel steden in het Waddengebied een Nachtwacht actief. Die zong niet alleen de tijdsaanduiding, maar bewaarde ook de rust en orde en sloeg alarm bij brand en overstromingen. In de Deense stad Ribe en op Borkum kun je als bezoeker met de Nachtwacht op stap om een indruk te krijgen van zijn of haar werkzaamheden. Een aantrekkelijke manier om de verhalen van de nacht te delen.

Tekenen van boven

Astronomen weten steeds meer, maar zien steeds minder, door de enorme hoeveelheid ‘tegenlicht’ die wij vanaf de aarde de lucht in stralen. Ooit was dat andersom. De nacht was niet alleen tijd van werkelijke, maar ook van ingebeelde gevaren, waarvan de voortekenen vaak aan de hemel waren te zien. Zo wees de verschijning van een komeet op naderend onheil.

De nacht was donker en onverklaarbaar. In de tijd van de Verlichting kwam daar verandering in. Een goed opgeleide elite, zoals die van de universiteit van Franeker, had kennis van de astronomie. Zij dichtte aan de nacht geen vreemde krachten meer toe. De nacht werd steeds ‘verklaarbaarder’. Veel mensen gingen de hemel bestuderen.

Leeuwarden den 15 April 1774. Men is van eene kundige hand onderrigt, dat de bewegingen van Mercurius, en Mars geen invloed op de Aarde hebben; de Conjunctie van Venus met de Zon reeds een 22 Maart is geschied (zonder dat men haar, wegens derzelve grootte Noarder breedte, voor de Zon, gelyk in de jaaren 1761, en 1769 heeft gezien) en dat de Conjunctie van Mercurius met de Zon den 11 April voorgevallen is. Bygevolg dat beide oecze Planeteen, op de gemelde tyden, het allernaatte aan de Aarde zyn geweest, en zig nu wederom dagelyx van dezelve verwijderen. Voorts dat het zeer klein vermoogen van Jupiter op de Aarde, den 8 May, byna op het allerkleinste is, en op dien dag niets byzondera staat te gebeuren aangaande de Planeteen, als dat men 's morgens voor den opgang der Zonne, by helder weder, Jupiter, Mars, Venus, Mercurius, en de Maan in het teeken Aries van den Zodiacus zal zien; daar na met het begin van Juny in Taurus, en verder in zeer verschillende teekens van den Zodiacus, volgens den bestendigen loop der Planeteen, zal waerneemen; en dat daarom zulke, die vermoeden, dat op den 8 May waarschynlyk eenige Veranderinge in de beweginge der Aarde, en Planeteen zou ontfaan, inderdaad hunne onkunde beelden in de wetten der beweginge van dezelve. Nadien deze Lichaamen, ieder in het byzonder, haaren loop, in hunne eigene, en zeer van elkander verschillende Kringen, zonder daar uit te wyken volbrengen. Zo dat de Sterrekundige voor honderden van jaaren, wat het zaakelyke betreft, indien zy ooit hadden gedsigt, dat eene vertoening aan den Hemel, als die van den gemelden dag, nooddeelige gevolgen in het samenstelzel der Planeteen zou maaken, dezelve hadden kunnen voorzeggen.

Dit deed ook de Friese dominee Eelco Alta. Hij voorspelde begin 1774 dat de wereld op 8 mei van dat jaar zou vergaan. De planeten Mars, Venus, Mercurius, Jupiter en de maan zouden dan zo dicht bij elkaar staan dat ze de aarde uit haar baan zouden trekken. Zijn voorspelling verscheen in de Leeuwarder Courant en, hoewel het in dezelfde krant werd weersproken, zorgde het nieuws in een groot gebied voor onrust. Alta had theologie gestudeerd aan de Universiteit van Franeker en was geen bijgelovig man. Maar zijn voorspelling zorgde wel voor veel bijgeloof.

De Franeker wolkamer en amateur sterrenkundige Eise Eisinga geloofde niet in de voorspelling. Om die te ontkrachten, besloot hij een planetarium te bouwen. Eise was als kind al gefascineerd door wiskunde en astronomie. Op iets oudere leeftijd volgende hij de openbare lessen aan de universiteit. Daarnaast maakte hij zichzelf veel kennis eigen, door te lezen en door naar de sterren te kijken. Met zijn planetarium, dat hij in zijn eigen huis in Franeker bouwde, wilde hij aantonen dat de planeten in hun eigen banen om de zon draaien en dat die zo ver uit elkaar liggen dat ze elkaar nooit zullen raken, ook niet als ze op één lijn staan.

Eisinga dacht een paar maanden nodig te hebben voor zijn planetarium. Het werden zeven jaar. Het planetarium was daarmee pas ver na 1774 af, maar het werd wel op slag beroemd. Eisinga gaf 's avonds colleges aan studenten van de universiteit in Franeker en kreeg zelfs koning Willem I op bezoek. Die vond het zo bijzonder dat hij het wilde kopen. Hij bood een gulden voor elke spijker, wat neerkwam op tienduizend gulden. Eisinga moest het planetarium daarvoor wel openstellen voor publiek. Dat was precies wat hij wilde en wat tot op de dag van vandaag gebeurt.

Het planetarium van Eise Eisinga is genomineerd voor de Werelderfgoedstatus. In 2022 bepaalt de UNESCO-commissie of het wordt opgenomen op de lijst.

Boerenprofessoren

Eisinga was niet de enige autodidact die grote kennis ontwikkelde van de sterrenhemel. Er waren meer 'boerenprofessoren'. Een aantal van hen maakte ook al eigen telescopen, zoals de drie broers Pieter, Albert en Arjen Roelofs uit Hijum, iets boven Leeuwarden. Zij hielden zich dag en nacht bezig met het maken van berekeningen. Door hun omgeving werden ze voor duivelskunstenaars gehouden. De telescoop die Arjen Roelofs ontwikkelde, werd na zijn dood afgemaakt door familieleden, ook boeren-werktuigbouwkundigen, en werd geplaatst in het observatorium in Leiden.

'Wanneer je een onderontwikkeld mens in een omgeving zet met kunstlicht, zal hij zich ontwikkelen.' Uitspraak van Edison

Door de toegenomen kennis, werden mensen minder bang voor de nacht. De ooit zo gevaarlijk geachte nachtlucht werd nu zoet en verfrissend gevonden. En mensen waren enthousiast over nachtelijke fenomenen als kometen, in plaats van er bang voor te zijn. Een gevolg hiervan was dat er in het Waddengebied, en met name aan de vaste wal, steeds minder verhalen werden verteld over spoken, geesten en heksen.

Op de arme eilanden werden de verhalen langer gedeeld en speelde het mysterie en de onvoorspelbaarheid van de nacht langer een rol. Maar ook op de vaste wal, is het bijgeloof nooit helemaal verdwenen. Veel mensen associëren een zwarte kat nog altijd met hekserij. En wie doet er niet stiekem een wens als hij een vallende ster ziet? Een goede reden om naar het Waddengebied te komen, waar je de sterren nog goed kunt zien.

TIPS VOOR TOERISTISCH AANBOD

- Door de donkerte van de Waddennacht, telt het Waddengebied nog altijd veel 'boerenprofessoren': amateurastronomen die vaak enorme kennis hebben. Maak gebruik van deze experts. Is er voor jouw omgeving nog geen nachtk kaart die laat zien welke sterren je waar aan de hemel ziet staan en op welke plekken je de meeste kans hebt om ze te zien? Betrek ze bij het ontwikkelen van zo'n kaart. Of vraag ze mee te denken over de inrichting van een nachtbelevingsplek op een donkere locatie in de buurt. Zij weten waar je moet kijken om van de mooiste sterrenhemel te genieten.
- Worden er bijzondere hemelverschijnselen verwacht (denk aan Noorderlicht, een maansverduistering of supermaan), organiseer een bijzondere avond die in het teken staat van de nacht, met passende muziek (er zijn in alle genres composities en liedjes te vinden die gaan over de nacht, van de 'noctures' van Chopin tot hardrock), serveer cocktails die een naam hebben waarin de nacht of donkerte voorkomt (zorg ervoor dat de gasten op het moment dat het verschijnsel het best zichtbaar is, op een plek zijn waar die goed is te zien (op loopafstand, net buiten het dorp bijvoorbeeld) om er samen van te genieten. Houd een slechtweeralternatief achter de hand.

Bronnen en meer informatie

STREEKVERHALEN:

Een aantal van deze streekverhalen en andere vind je ook op visitwadden.nl. Ben je ondernemer op Texel, kijk dan vooral ook eens op 'het open boek'.

DE VOLGENDE BOEKEN HEBBEN ALS BRON EN INSPIRATIE GEDIEND:

- At Day's Close. Night in Times Past, Roger Ekirch (Londen, 2005). In het Nederlands vertaald als Nacht en ontij, Een geschiedenis van het duister (Amsterdam, 2006)
- In lichtjaren heeft niemand haast, Een zoektocht naar meer ruimte in ons leven, Marjolein van Heemstra (uitgave van De Correspondent, 2021).
- Heksen- en Duivelsverhalen in Groningerland, verzameld door E.J. Huizinga-Onnekes en gebundeld door J.A. Fijn van Draat (Winschoten, 1970)
- Uit Friesland's volksleven, Waling Dykstra (Leeuwarden, verkleinde herdruk van de uitgave uit 1895-1896).
- Het heidense midzomerfeest, Boppo Grimmsma (2007)

BEHALVE VAN WIKIPEDIA EN DE BIJ DE STREEKVERHALEN AL GENOEMDE WEBSITES, HEBBEN WE VAN DE VOLGENDE SITES GEBRUIK GEMAAKT:

- Isgeschiedenis.nl
- Historiek.net
- Nederlandsheidendom.net
- Sylt.de
- Psychologiemagazine.nl

AFBEELDINGEN

- Coverfoto: Visit Friesland
- Johann Heinrich Füssli (1741 - 1825) – The Nightmare, olie op doek (pagina 5)
- Vincent Laurensz Vinne (II) – Nachtlandschap met slapende herder en vee (1696 – 1742), Rijksmuseum (pagina 7)
- Joseph Mallord William Turner – Fishermen at Sea, bron: Tate (UK) (pagina 8)
- Nachtelijk Wadlopen: Age di Lago - Marketing Groningen (pagina 9)
- Hieronymus Wierix – Landschap met Karel de Grote (1563 – voor 1619), gravure, Rijksmuseum (pagina 10)
- Daniel Nikolaus Chodowiecki – Maandokter (1788), gemaakt voor een serie over Duitse rages, Rijksmuseum (pagina 12)
- Blick auf Roter Haubarg (wikicommons) (pagina 14)
- Johan Michael Schmidt Crans – spotprent over de invloed van de maan (1865), toonlithografie, Rijksmuseum (pagina 15)
- Anoniem – allegorie op de verschijning van een komeet in 1618, Rijksmuseum (pagina 16)
- Festival op de dijk bij schemering, Nynke Rixt Jukema (pagina 19)
- Afbeelding koperen lures, bron: Museum of Archaeology, Stavanger Noorwegen (pagina 19)
- Peder Severin Krøyer (1851 – 1909) – Midsummer Eve Bonfire on Skagen Beach, 1906 (pagina 20)
- Cornelis Bogert – Sommeltjesberg op Texel (ca. 1777 – 1779), naar Pieter van Cuyck (I), Rijksmuseum (pagina 22)
- P.Y. Portier – tekening van de samenstand van de planeten in 1774, Tresoar, Leeuwarden/Koninklijk Eise Eisinga Planetarium, Franeker (pagina 24)

VERDER LEZEN?

De donkerte nodigt uit om te ontdekken. Kijk hiervoor bijvoorbeeld op de pagina's van het programma Donkerte van het waddegebied op [visitwadden.nl](https://www.visitwadden.nl). In Oost-Friesland heeft het Ostfriesische Landschaft mooie informatie samengebracht in FrauenLeben in Ostfriesland, Kulturtourismus in ländlichen Räumen.

Ben je op zoek naar passende gerechten voor bij een donkertebeleving, het boek 'Lekker Wads, smakelijke verhalen en gerechten van Texel tot Fanø' van Lodeijk Dros en Annette van Ruitenburg (Amsterdam, 2021) biedt veel inspiratie en, zoals de titel al zegt, met veel informatie over het ontstaan van streekgerechten en culinaire gebruiken.

BEELDEN OM TE DELEN

Prachtige beelden van de Wadden bij nacht zijn te zien in de film 'The Riddle of the Sands', die zijn geheel te zien is op [youtube](https://www.youtube.com/watch?v=...).

Ontwerper en innovator Daan Roosegaarde vroeg voor zijn recente project [Seeing the Stars](https://www.seeingthestars.nl) de stad Franeker alle lichten te doven. Geniet mee en laat anderen genieten van [het onvervuilde uitzicht](https://www.hetonvervuildeuitzicht.nl) boven de stad van Eise Eisinga.

COLOFON

Dit is een uitgave van het Programma
naar een Rijke Waddenzee

in samenwerking met Visit Wadden en het programma
Donkerte van het waddengebied

Redactie: Joke Schaapman, Schrijfburo Terwisscha en
Wagenaar en Nynke Rixt Jukema

Opmaak: GH+O communicatie

Februari 2022

BELEEF
DONKERTE